

ZYGMUNT HAJDUK

MIĘDZY FILOZOFIĄ PRZYRODY
A FILOZOFIĄ NAUKI

ZARYS AUTOBIOGRAMU:

STUDIA, BADANIA, DYDAKTYKA, PRACA ORGANIZACYJNA
W KATOLICKIM UNIWERSYTECIE LUBELSKIM JANA PAWŁA II

Urodziłem się 3 kwietnia 1935 r. w Łodzi. Po ukończeniu szkoły średniej (1952) oraz Wyższego Seminarium Duchownego Księży Salwatorianów i przyjęciu święceń kapłańskich (1959) w tymże zgromadzeniu zakonnym (Societas Divini Salvatoris) studiowałem filozofię na Wydziale Filozofii KUL (1959-1963). Na tymże Wydziale, w Katedrze Filozofii Przyrody Nieożywionej, pracuję etatowo od 1966 r. do chwili obecnej. Doktorat z filozofii uzyskałem w 1968 r. na podstawie pracy pt. *Wyjaśniająca funkcja teorii fizycznej w ujęciu Karola Gustawa Hempela* (promotor: S. Mazierski; recenzenci: S. Szpikowski, S. Kamiński). Stopień naukowy doktora habilitowanego uzyskałem w 1984 r. na podstawie rozprawy pt. *O akceptacji teorii empirycznej*. Recenzentami w przewodzie habilitacyjnym byli S. Kamiński, M. Lubański, S. Mazierski. Tytuł naukowy profesora uzyskałem w 1996 r. na podstawie monografii pt. *Temporalność nauki. Kontrowersyjne zagadnienia dynamiki nauki*; recenzentami w przewodzie profesorskim byli M. Heller, M. Lubański, A. B. Stępień. Stanowisko docenta uzyskałem w 1985, stanowisko profesora nadzwyczajnego w 1992, stanowisko profesora zwyczajnego w 1999 r.

W trakcie studiów z zakresu filozofii uczestniczyłem w zajęciach (wykłady, seminaria) m.in. I. Dąbskiej, A. Grzegorzcyka, S. Kamińskiego, K. Kłósaka, M. A. Krąpca, S. Mazierskiego, W. Sedlaka, S. Surmy.

W miejscu pracy (Wydział Filozofii KUL) prowadziłem działalność w strukturach wydziałowych i uczelnianych, m.in. jako członek Senatu Akademickiego tej uczelni i komisji senackich, jako prodziekan Wydziału Filozofii (1989-1999), jako kierownik Sekcji Filozofii Przyrody i Nauk

Przyrodniczych (1984-1989) oraz jako kierownik Katedry Filozofii Przyrody Nieożywionej (od 1985 r.). Pracuję w zespołach redakcyjnych czasopism naukowych (m.in. „Roczników Filozoficznych”), w strukturach organizacyjnych Towarzystwa Naukowego KUL. Jestem członkiem towarzystw naukowych, w tym: Towarzystwa Naukowego KUL, Polskiego Towarzystwa Filozoficznego, Polskiego Towarzystwa Tomasza z Akwinu. Jestem też konsultorem Sekcji Nauk Filozoficznych Komisji do Spraw Nauki Wiary Konferencji Episkopatu Polski.

Podjęmowana przeze mnie w publikacjach, a także w wykładach, przede wszystkim monograficznych, problematyka należy do filozofii przyrody, łącznie z zagadnieniami metafizycznymi, oraz do filozofii nauk formalnych i pozaformalnych. Dokonania własne w tych dziedzinach filozofii mieszczą się w ramach kilku podstawowych tematów badawczych. Należą do nich głównie: filozofia przyrody jako dyscyplina naukowa i filozoficzna wraz z metakosmologią; determinizm – indeterminizm – przyczynowość; systematyzacja naukowa (w tym tłumaczenie i projekcja) jako podstawowa funkcja naczelných konstruktów teoretycznych, takich np. jak terminy, prawa, hipotezy, teorie i tzw. maxi- lub superteorie nauk empirycznych; racjonalne rekonstrukcje elementów statyki i dynamiki nauki wraz z teorią związków inter- oraz intrateoretycznych; intuicyjna oraz formalna rekonstrukcja zasadnej akceptacji i rejekcji w nauce; elementy aksjologii epistemicznej jako wyróżniony przypadek problematyki związków między nauką i wartościami poznawczymi i pozapoznawczymi.

Zainteresowania poznawcze, ukierunkowane wyselekcjonowaną problematyką powyższych działów filozofii były, generalnie rzecz biorąc, podporządkowane kolejno przygotowywanym i redagowanym pracom dyplomowym.

Praca magisterska (*Zgadnienie przyczynowości u Dawida Bohma*, 1963; promotor S. Kamiński) dotyczyła alternatywnych, w stosunku do kopenhaskiej, interpretacji mechaniki kwantowej. Dominująca w rozważaniach była tu przyczynowa interpretacja D. Bohma. Odpowiednio zmodyfikowane fragmenty tej pracy ukazały się w formie kilku artykułów (pozycje w Bibliografii¹: 1, 3, 32). Koncentrowano się w nich na zagadnieniach istotnych na gruncie filozofii fizyki, zwłaszcza na kwestiach ontologicznych, teorio-poznawczych i metodologicznych, które były dyskutowane ówczesnie i w aktualnej sytuacji problemowej. Kontrowersje wokół tego typu proble-

¹ Zob. s. 17-30 w niniejszym tomie.

matyki toczą się do czasów współczesnych między rzecznikami interpretacji kopenhaskiej oraz przedstawicielami różnych postaci stanowiska opozycyjnego. Wiele z tych zagadnień zaktualizowało się współcześnie w związku z filozoficzną problematyką teorii chaosu deterministycznego. Te oraz rzeczowo pokrewne kwestie poruszano też na różne sposoby w sprawozdaniach, hasłach encyclopedycznych i recenzjach publikacji z tego zakresu (w Bibliografii np. pozycje: 7, 10, 17, 25, 28, 41, 43, 81, 82, 98, 133, 140, 156, 161, 185, 189, 193, 207).

W rozprawie doktorskiej podjęto zagadnienie determinacji wyjaśniającej roli teorii fizykanej. Obok różnych ujęć tłumaczenia (strukturalne, systemowe, pragmatyczne, kanoniczne), a także klasycznego sposobu przeciwstawiania go opisowi, charakterystycznego dla różnych form pozytywizmu, skoncentrowano się w ramach koncepcji kanonicznej na metodologicznej analizie wyjaśniania generalizującego i teoretycznego oraz na systematyzacji naukowej. Jej szczególnymi przypadkami są wyjaśnianie oraz projekcja. O ile to pierwsze jest istotne na płaszczyźnie poznawczej, teoretycznej, to druga z tych funkcji, występująca w formie pro- i retrognozy, jest zasadnicza w sferze aplikacyjnej, szczególnie w realizacji procedur empirycznego testowania. Na poziomie systematyzacji generalizującej obiektami pełniącymi tę funkcję są generalizacje empiryczne, zwłaszcza prawa i hipotezy naukowe. Na poziomie systematyzacji teoretycznej zaś obiektami pełniącymi tę funkcję są, obok różnego rzędu teoretyczności praw i hipotez naukowych, terminy teoretyczne, a także stosowane zwłaszcza w naukach empirycznych różnego typu analogie i modele, eksplikowane na gruncie teorii poznania przyrodniczego, a nie tylko w standardowej teorii modeli. Wyróżnionym obiektem pełniącym systematyzacyjną funkcję teoretyczną jest redukcja. Jest ona jedną z interteoretycznych relacji, biorących udział zarówno w tłumaczeniu teorii, jak i w wyjaśnianiu pewnych aspektów temporalnie ujmowanej nauki, jej dynamiki. Ta schematycznie zaanonsowana problematyka była przedmiotem szczegółowych analiz w publikacjach opatrzonych w Bibliografii numerami: 6, 8, 9, 13, 14, 19, 27, 37, 139. W związku z procedurą empirycznego sprawdzania pozostają publikacje: 23, 65, 103, 130, 131, 138, 154, 176, 177, 180, 191, 194.

Kolejny etap badań przebiegał już wprost na gruncie systematycznej pragmatyki nauk empirycznych. Zasadna akceptacja teorii empirycznych lub ich strukturalnych składników jest uwarunkowana charakterystycznymi wartościami poznawczymi, jakimi powinny się one legitymować. Poprzez ten typ badań włączono się w nurt tych kierunków logicznej teorii nauki, w któ-

rych determinowano zasady uznawania (albo odrzucania) struktur przyrodniczych w postaci hipotez lub teorii oraz dyskutowano różne ujęcia epistemologiczno-metodologicznego waloru tych zasad. Podjęto próbę dokonania systematycznej i syntetycznej rekonstrukcji reguł akceptacji. Podano wprawdzie ogólną charakterystykę funktora akceptacji oraz operatora rejekcji. Uwagę zwraca wieloznaczność tego funktora, płynąca ze sposobu traktowania jego argumentów (podmiot, przedmiot, stan dotychczasowej wiedzy, sposób, warunki i czas). Formalne charakterystyki tych stałych były projektowane przez znanych twórców logiki filozoficznej (N. Rescher, R. M. Martin, P. W. Williams, J. Łukasiewicz, W. Marciszewski). Uznać, odrzucić – to włączyć albo eliminować dany konstrukt z aktualnie respektowanego korpusu wiedzy naukowej (K_t). Z kolei przedstawiono krytyczną analizę warunków, jakie nakładają na reguły akceptacji główne kierunki metodologiczne. Indukcjonizm opiera takie reguły na zasadach wnioskowania indukcyjnego, posługującego się teorią prawdopodobieństwa (wcześniejszy R. Carnap, J. Hintikka, H. Kyburg, K. Lehrer, L. J. Cohen) lub kognitywistycznie interpretowaną teorią decyzji (C. G. Hempel, późniejszy R. Carnap, I. Pietarinen, R. Hilpinen, I. Levi, K. Szaniawski) albo też klasyczną względnie bayesowską teorią wnioskowania statystycznego. Dedukcjonizm, odrzucając probabilizm, determinuje reguły akceptacji wedle zasad krytycznego racjonalizmu (falsyfikacjonizm K. R. Poppera, neofalsyfikacjonizm I. Lakatos). Justyfikacjonizm postuluje reguły akceptacji, które probabilistycznie uzasadniają prawdziwość tez teorii (K. Ajdukiewicz, M. Bunge, R. Chisholm). Inwencjonalizm, w którym wiąże się kontekst uzasadniania z kontekstem odkrycia i uwzględnienie głównie zewnętrznych czynników pozaracjonalnych w determinacji reguł akceptacji, opiera te ostatnie na racjach typu historycznego, społecznego i psychicznego (za N. R. Hansonem, Th. S. Kuhnem i P. K. Feyerabendem – W. C. Salmon, L. Laudan, H. Simon, C. R. Kordig, Th. Nickles, R. McLaughlin).

Analizy tej problematyki mieszczą się w publikacjach 38, 39, 67, 68. Dopełnieniem tych wyników są rezultaty przedstawione w opracowaniach 48, 51, 52, 55, 58, 60. Koncentrują się one wokół sposobów rekonstruowania tzw. jednostek analizy metodologicznej (*units of methodological analysis*), jakie przyjęto nazywać konstruktami bądź strukturami metodologicznymi lub teoretycznymi. Są to wyrażenia zdaniowe oraz nazwowe, w szczególności terminy (te pierwsze są typu protokolarnego lub bazowego) oraz zdania o charakterze hipotez, praw, a także teorii i jednostek ponadteoretycznych (np. paradygmaty, programy, tradycje, tematyki badawcze). Obiekty

rekonstrukcji są typu empirycznych teorii i maxiteorii. Opozycyjne do ujęcia tradycyjnego lub standardowego, zwanego też zdaniowym (*statement view of theory*) jest ujęcie deskryptywne (P. Achinstein, S. Bromberger), diachroniczne (charakterystyczne dla przedstawicieli uhistorycznionej filozofii nauki), różne wersje ujęcia semantycznego (m.in. M. Przełęcki, R. Wójcicki) oraz teoriomnogościowe lub strukturalistyczne, pierwotnie nazywane niezdaniami (J. Sneed, W. Stegmüller). To ostatnie znajduje zastosowanie nie tylko w naukach przyrodniczych (fizyka, biologia), ale i w naukach formalnych (geometria, algebra – W. Balzer), w ekonomii (E. Händler, W. Diedrich, H. F. Fulda), a także w dziedzinach szczegółowych, takich np. jak dialektyka Hegla (w Bibliografii pozycje 35, 69, 86). W eksponowaniu tych ujęć zwracano również uwagę na charakterystyczne sposoby oceny, a więc na wartościowanie poznawcze takich obiektów w perspektywie zasadnej akceptacji.

Kolejny, czwarty projekt badawczy był realizowany w latach 1989-1999 i obejmuje w Bibliografii pozycje: 83, 87, 108, 110, 122, 126, 146, 147, 149. Pozycja 198 jest monografią książkową, pozostałe zaś to obszernie artykuły. Rzeczowo projekt ten przedstawia naukę w aspekcie dynamicznym, dotyczy więc temporalności nauki, obejmującą synchronię i diachronię wiedzy naukowej. Poprzez te monograficzne opracowania autor włączył się w reprezentatywny dla współczesnej filozofii nauki nurt badań nad czasowym aspektem nauki, ujmowanym przez różne metanaukowe teorie rozwoju nauki. Relatywizacja do czasu dotyczy obiektów subteoretycznych, teoretycznych i suprateoretycznych, i to zarówno z dyscyplin przyrodniczych, formalnych, jak też obiektów dociekanych w filozofii. Ukazywano związki między takimi strukturami (pozycja 205), co warunkuje od strony formalnej, syntaktycznej analizę czasowego wymiaru nauki. Uwidaczniano też wartościujące i niewartościujące kwalifikacje takich struktur, co pozwala mówić nie tylko o zmianach, ale też o rozwoju i wzroście lub postępie nauki. Odrębny problem, podjęty również w tych opracowaniach, odnosi się do temporalnego charakteru zwrotów kwalifikujących, regułowych. Kwestia zmienności albo stabilności norm metodologicznych oraz kwalifikacji epistemicznych orzekanych o takich jednostkach jest szczególnie kontrowersyjna ze względów teoriopoznawczych. Stąd w analizie statyzmu i dynamizmu teorionaukowego szeroko uwzględniano implikacje teoriopoznawcze odnośnych stanowisk.

Ostatni, piąty już obszerniejszy program badawczy, będący jeszcze w stadium realizacji, podejmuje problematykę aksjologii nauki, traktowanej jako

dział filozofii nauki. Rozpatruje się związki między nauką i wartościami m.in. kognitywnymi i nonkognitywnymi. W przypadku autora ta problematyka była generowana przez kwestie trzeciego i czwartego projektu badawczego, a więc przez wymóg racjonalnej akceptacji albo rejekcji oraz przez niektóre zagadnienia temporalności nauki. Wręcz spektakularnego charakteru nabierają z tego punktu widzenia kwestie rywalizacji lub konkurencji teorii, racjonalnego wyboru spośród alternatywnych, w szczególnym przypadku, konkurencyjnych teorii, w tym spośród teorii empirycznie równoważnych. Istotne dla tej grupy zagadnień są publikacje: 114, 117, 118, 175, 212, 214, 217, 220. W dyskusji różnych typów wartości występują również kwalifikacje empiryczne i pozaempiryczne. W tym kontekście doniosłe okazują się prace nad niedookreśleniem teorii przez dane empiryczne (pozycje 148, 154). Uwidacznia się na tej drodze doniosłość pozaempirycznych wartości (*extraempirical values, theoretical virtues*) w racjonalnej preferencji rywalizujących konstruktów. Jeśli uwzględnić w zasadzie niekontrowersyjny współcześnie pluralizm metodologii (174), to do tej grupy zagadnień będą się również zaliczać dyskusje nad potrzebą dokonywania zasadnych preferencji i racjonalnego wyboru określonego typu filozofii nauki. Tę problematykę podjęto w opracowaniach: 111, 112, 121, 123. Wypada dodać, że ten rzeczowy wątek aksjologii nauki mógłby niewątpliwie służyć przy opracowaniu wzorców racjonalnych ocen i zasadnego wyboru spośród maksymalistycznie rozumianych systemów filozoficznych.

Zwrócimy jeszcze w sposób skrótowy uwagę na pozostałe wyniki badań z zakresu filozofii nauki.

Obszernym opracowaniem monograficznym są publikacje 73 i 77. Przedstawiona w nich problemowa koncepcja badania naukowego przywołuje odnośne intuicje żywione w odniesieniu do kategorii problemu oraz do czynnościowo i wytworowo rozumianego rozwiązywania kwestii, zagadnień. Analizy typu rekonstrukcyjnego i arekonstrukcyjnego podjęto na szerszą skalę dopiero w postpozytywistycznej filozofii nauki. Było to uwarunkowane zarówno stopniem zaawansowania wykorzystywanych działów logiki filozoficznej, zwłaszcza logiki erotetycznej, następnie rozbudowywaniem Popperowskiego schematu badania naukowego ($P - TT - EE - P'$; schematy G. L. Pandita), jak też eksploracją odnośnych zagadnień dynamiki nauki, a także rozchwianiem dychotomii Reichenbachowskich kontekstów. Rozwiązanie problemu jako walor epistemiczny wykorzystanych w tym celu struktur teoretycznych funkcjonuje jako standard racjonalności, grający rolę w procedurach oceny takich struktur. Omawiane opracowanie nawiązuje

również do analogicznych badań prowadzonych wcześniej na gruncie rodzimym. Stanowi ono aspektywną kontynuację osiągnięć K. Ajdukiewicza, J. Giedymina, S. Amsterdamskiego.

Inny od wyżej uwzględnionego aspektu zawartości kontekstu odkrycia prezentuje praca oznaczona w Bibliografii nr 70. Ustosunkowano się w niej do aktualnych prób uracjonalnienia tej zawartości. W tych badaniach wyróżnia się i odrębnie traktuje tendencję historyczną, psychologiczną, epistemologiczną i najszerzej rozpatrywaną tendencję metodologiczną. W jej ramach ustosunkowano się do klasycznej opozycji kontekstów, do wprowadzanych na to miejsce wielocłonowych podziałów czynności badania naukowego oraz do różnych typów aktualnie wysuwanych prób zbudowania pewnego rodzaju logiki odkrycia.

Już tylko hasłowo odnotujemy mniejsze lub większe przyczynki wniesione, z reguły jedynie sygnalizująco, do interesujących kwestii z zakresu filozofii (113), zwłaszcza ontologii matematyki (85, 92), logiki temporalnej (36), ontologii języka (11), a także próby dookreślenia, również formalnego, często używanej w języku nauki i filozofii kategorii dokładności, precyzji (109). Ukazano też (74) związki między filozofią nauki kontynentalną (europejską) i anglo-amerykańską (kontynuacja pewnych idei G. Radnitzky'ego), niektóre zagadnienia kosmologii przyrodniczej (30, 119). Pewne zagadnienia bardziej szczegółowe z zakresu filozofii nauki, zwłaszcza nauk przyrodniczych, przedstawiane zwykle przeglądowo, znajdują się w zbiorczo tu prezentowanym bloku publikacji: 2, 4, 5, 12, 16, 18, 20, 24, 26, 29, 46, 47, 49, 53, 56, 59, 94, 134, 164, 179, 196.

Na koniec prezentacji wyników badań metanaukowych zwrócimy uwagę na dwie pozycje – 125, 219, w których jest analizowana tocząca się od końca lat siedemdziesiątych XX wieku dyskusja nad relewantnością maksymalistycznie i minimalistycznie rozumianej filozofii. Wyrażana teleologicznymi pytaniami o (ir)relewantność niejednolicie rozumianej filozofii zdaje sprawę z jej legitymizacyjnego, szerzej – instytucjonalnego i kulturowego kryzysu. W ogólnym przypadku dotyczy on danej dyscypliny lub całych grup dyscyplin. Zainteresowanie tą problematyką mobilizuje liczne ośrodki na Zachodzie (zwłaszcza Niemcy, Francja, Wielka Brytania, USA) do systematycznych badań peri/meta/filozoficznych. W powyższych publikacjach zdiagnozowano wprawdzie samą sytuację problemową, także od strony historii zagadnienia. Analiza sformułowanego na tym gruncie kryzysu tej dyscypliny angażuje aspektywnie rozpatrywane określenia i funkcje filozofii, jej związki z nauką oraz jej kontekst socjologiczny. W głównym nurcie tych dyskusji abstrahuje

się od ocen lub sądów wartościujących.

Drugi, obok matanaukowego, główny nurt badań jest skanalizowany w dziedzinę przedmiotowo i metapredmiotowo rozpatrywanej filozofii przyrody, nazywanej też filozofią świata lub kosmologią filozoficzną. Badania obejmują okres od 1985 r. do chwili obecnej. Zdecydowana większość prac ma charakter metakosmologiczny. Zaliczają się do nich publikacje: 71, 76, 78, 79, 80, 88, 89, 90, 93, 105, 107, 115, 135, 145, 151, 152, 163, 184, 195, 204, 211, 213, 219. Opracowaniem książkowym jest pozycja 213. Z zamierzenia została w całości poświęcona zarysowaniu teoretycznych ram metafizycznych dla tej filozoficznej dyscypliny. Zawarto w niej uaktualnione zagadnienia składające się na standardowo rozumianą teorię takiej dziedziny filozofii. Ze względu na współczesne uaktualnianie się problematyki kosmologicznej zaprezentowane opracowanie w formie racjonalnej rekonstrukcji faktycznych tendencji w tym zakresie nie jest w pełni kompletne. Inność tej pracy w stosunku do wcześniejszych opracowań systematycznych (S. Mazierski, 1969; K. Kłósak, 1980) polega nie tylko na tym, że proponuje się pewną uaktualnioną całość teorii filozofii przyrody, ale i na tym, że uwzględniono, przynajmniej w niektórych przypadkach, nie dostrzegane zwykle dotąd możliwości wykorzystania wielu współczesnych wyników wielorako zróżnicowanej filozofii nauki do analizy wielu szczegółowych zagadnień metakosmologicznych. Jak się okazało, stwarza to nowe możliwości w konstruowaniu wielu fragmentów metakosmologii. Widać to chociażby na zaprezentowanej analizie tradycyjnych kwestii statusu metodologicznego filozofii przyrody, a odniesionych do jej kontrowersyjności, aktualności, przydatności, a także przedmiotu, zadań, metody i związków z innymi dziedzinami wiedzy przyrodniczej, filozoficznej i teologicznej.

Aczkolwiek w prezentowaniu zagadnień metateoretycznych filozofii przyrody uwzględniano z zasady perspektywę szeroko rozumianej filozofii klasycznej, to starano się również zaprezentować w miarę adekwatnie i neutralnie wielorakość tendencji w tej dziedzinie spoza tej tradycji filozoficznej. Podobnie ma się rzecz z faktycznie podjętą, a więc wyselekcjonowaną problematyką przedmiotową kosmologii filozoficznej, zarówno tę z obrębu filozofii świata anorganicznego, jak i organicznego. Daje się to zauważyć praktycznie we wszystkich przykładach rozpatrywanych zagadnień. Należą do nich w szczególności analizy kwestii genezy filozoficznie rozumianego ruchu (21), wielorakości ujęć czasu, biorącej się tak z różnych dziedzin, jak i perspektyw (przyrodnicza, humanistyczna wraz z filozoficznymi i teologicznymi – publikacje: 33, 50, 61, 167, 168), dociekanie różnorodności

filozoficznych teorii, np. hylemorfizm (100), i stanowisk, np. kauzalizm (156), indeterminizm (140), energetyzm (66), hylozoizm (101), holizm (102), antymechanicyzm (158), antyredukcjonizm (159) odniesiony do zagadnienia autonomiczności biologii (56). Analogicznie ma się rzecz z problematyką środowiska i człowieka (57, 93, 116).

Nieuwzględnione w tym omówieniu pozycje, a umieszczone w wykazie bibliograficznym, mające charakter krótszych artykułów, sprawozdań, recenzji, biogramów i haseł encyklopedycznych stanowią dopełnienia do przedstawionej problematyki szczególnie pod względem nowych kwestii naukowych, filozoficznych, światopoglądowych i konfesyjnych.

Prowadzona w różnych ośrodkach akademickich działalność dydaktyczna i promocyjna skupiała się w pierwszym przypadku na zajęciach kursowych (wykłady, ćwiczenia, proseminaria) i monograficznych (wykłady, seminaria), w drugim zaś na promowaniu magistrów i doktorów (jako promotor lub recenzent), na udziale w przewodach habilitacyjnych i profesorskich w charakterze recenzenta, oraz na pisaniu recenzji wydawniczych, na opiniowaniu projektów badawczych i kandydatur do członkostwa w gremiach decyzyjnych. Obok uczelni macierzystej, w której prowadziłem zajęcia na kilku wydziałach (Filozoficzny, Teologiczny, Nauk Humanistycznych, Matematyczno-Przyrodniczy), prowadziłem dorywczo zajęcia dydaktyczne w kilku wyższych seminariach duchownych oraz, w ramach studiów eksternistycznych, w ośrodkach Lwowa, Tarnopola (Ukraina) i Paryża (Francja). Przy okazji działalności dydaktycznej warto wymienić podręczniki akademickie (150, 165, 173, 218).

Podobnie działalność odczytowa miała miejsce w krajowych i zagranicznych ośrodkach uniwersyteckich.

Informacje bardziej wyczerpujące są zamieszczone w publikacjach 151 i 152.